

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Истеъдод” жамгармаси
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Ўзбекистон Республикаси Фан ва технологияларни ривожлантиришни
мувофиқлаштириш қўмитаси
Ўзбекистон “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракати Марказий кенгаши
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Ёш олимлар ва талабаларнинг

**“XXI АСР - ИНТЕЛЛЕКТУАЛ
АВЛОД АСРИ”**

шиори остидаги ҳудудий илмий-амалий анжуман

МАТЕРИАЛЛАРИ

Нукус, 2016 йил 10-11 июнь

ҚУБЛА АРАЛ ЖАҒДАЙЫНДА АҒАШ-ПУТАЛЫ ӨСИМЛИКЛЕРДИҢ ГҮЛЛЕҰ ХӘМ МИЙҰЕЛЕҰИНЕ КЛИМАТЛЫҚ ФАКТОРЛАРДЫҢ ТӘСИРИ

А.Хамитова,¹ Т.О.Отенов²
¹Әжинияз атындағы НМПИ
²ӨзР ИА Қарақалпақстан бөлими

Қубла Арал этирапы климатының кескин континенталлығы (жазы ыссы, қысы суық), қуяш инсоляциясының тезлиги, күшли хаўа қурғакшылығы, атмосфералық жаўын-шашын муғдарының азлығы менен характерленеди. Бул жердиң океанлардан жүдә узаклықта жайласыўы ығаллықтың төменлеўине, жазғы жоқары температура менен узак даўам еткен қурғакшылықтың пайда болыўына себепши болады. Өз гезегинде бул нәрселер бул жерде үлкен шөл районлардың пайда болыўының тийкарғы себепшиси болып табылады. Топырақ хәм хаўада ығаллықтың жетиспеўшилиги, жоқары температура менен биргеликте шор топырақ пайда болыў процесси менен өсимлик хәм хайўанатлар тиришилик искерлигиниң бағдарын анықлаўшы тийкарғы факторлардан есапланады.

Арал теңизиниң қурғап қалыўының ағаш-путалы өсимликлерге тәсирин биз Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң Қарақалпақ тәбият илимлери илим-изертлеў институты ботаника бағында (ӨзР ИА ҚҚБ ботаника бағы) алып бардық. Изертлеўлердиң объектлери етип келип шығыўы хәр қыйлы зоналар менен районлар болған өсимликлер алынды. Олардан: клен, гледичия, облепиха, аморфа, барбарис, роза, беҳи, смородина, лигуструм, жимолость хәм т.б. түрлер изертлеўлерге хызмет етти. Олар тийкарынан үлкен жапырақлы хәм аралас тоғайлардың өсимликлери болып есапланады. Көрсетилген түрлер менен бирге тәбийий өсетуғын жергиликли (абориген) өсимликлерден таллар, тораңғыллар, жигилдик жийде, жыңғыллар, ақ хәм қара сексеўиллер түрлери изертленди.

Орта Азияның шөл районларында ыссы хәм қурғак дәўирдиң узаклығы 4-5 айға жетеди, яғный өсимлик вегетациялық дәўириниң көп бөлимин жоқары температура, хаўаның жүдә қурғаклығы менен топырақтағы ығаллық жетиспеўиниң биргеликтеги тәсири астында өткизеди.

Интродукция етилген өсимликлер Орта Азияның суўғарылатуғын жағдайларында жүдә ерте гүллеў хәм мийўелеў жасына кириседи. Бул жерде көпшилик ағаш-путалы өсимликлер 5-10 жасында мийўелейтуғыны анықланған [2, 303с, 3, с.24-25].

Шөл районларында интродукция етилген өсимликлердиң гүллеўи бәхәр айларында өтеди. Ағаш-путалы өсимликлер түрлеринде фенологиялық фазалардың басланыўының орташа мүддетлери хәрқыйлы өсиў пунктлеринде түрлише болып келеди. Мысалы, гиннала кленының тәбийий тарқалған жери Хабаровск болып табылады. Оның Нөкис қаласындағы вегетация дәўирин Хабаровск пенен салыстырғанда орташа 39 күн узак келеди. Бирақ оның вегетациясының узаклығы Нөкисте, Алма-Атада хәм Москвада дерлик бирдей. Клен гинналасы жапырақларының гүзги түсиўи барлық төрт пунктлерде дерлик бир ўақытта өтеди. Бирақ Нөкисте ол вегетациясын Алма-Атаға қарағанда 7 күн, гүллеўи 20-30 күн ерте баслайды. Бул көрсеткишлерди Хабаровск пенен салыстырғанда вегетациясы 29 күн, гүллеўи 38 күн ерте басланатуғыны байқалады.

Усыған усаған қубылыслар басқа түрлер ушын да характерли. Мысалы, татар клены (ўатаны Европа) менен Семенов клены (ўатаны Орта Азия) Нөкисте вегетациясын Воронежге қарағанда 9 күн ерте баслайды, бирақ орташа гүллеўи 14 күн ерте байқалады. Бул түрлердиң гүллеў узаклығы хәрқыйлы өсиў пунктлеринде оншама айырмашылық жоқ.

Қубла Арал этирапы шөллери жағдайында өсимликлер мийўелеўге бир қанша ерте кириседи. Мысалы, емен (дуб) Ғәрезсиз Мәмлекетлер Дослық Аўқамының европалық бөлиминде 30-60 жаста, ал Орта Азияда көбинесе 6 жаста мийўелей баслайды [2, 303с.].

Шөл өсимликлери ушын мийўелеўге ерте кирисиў әдеттеги қубылыс. Мысалы, сексеўил тиришилигиниң екінши жылы гүллей баслаўы мүмкин [1, 20с]. Демек бул жерде өсимликлердиң раўажланыў процесслери тезлеседи.

Қубла Арал жағдайында интродукция етилген ағаш-путалы өсимликлер қайсы түрге тийисли екенлигине хәм тиришилик формасына байланысly хәр қыйлы жаста мийўелеў

хэм туқымланыў дәуирине кириседи. Мысалы, клен, жийде, гледичия, клен, ақ акация сыяқлы бийик ағашлар 5-7 хэм одан көбирек жаста, пәскелтек ағашлар – бийик путалар болған: облепиха, аморфа, жимолость, ирга туўыслары ўәкиллери 3-5 жаста, ал пәс путалар болған: барбарис, сумах, роза, дереза х.т.б. ўәкиллери 2-3 жасында гүллейди хэм мийўелейди.

Шөл зонасы районларында мийўелердиң писиў узақлығы да қысқарыўы мүмкин. Нөкисте ағаш-путалы өсимликлердиң мийўелери Алма-Атаға қарағанда орташа бир ай бурын, Москваға қарағанда еки ай ерте писеди. Бирқанша шеттен әкелінген өсимликлер Қарақалпақстанның топырақ-климат шараятында гүллеў хэм мийўелеў дәуириниң басқа пунктлерге салыстырғанда ерте басланыўы бул жердиң қурғақ хэм ыссы климаты бирқанша қолайлықлар жаратыўы мүмкин шығар. Солай етип Қубла Арал этирапы шөл жағдайларында өсимликлер орташа температурадағы хаўа хэм топырақ ығаллығы жоқары районларға қарағанда мийўелери тез писиўшеңлиги менен ажыралады [4, с.54-55].

Вегетатив көбейтилген өсимликлер туқымнан көгерген өсимликлерге қарағанда 2-3 жыл бурын гүллеў, мийўелеў хэм туқымланыў дәуирин баслайтуғынын айтып өтиўимиз тийис. Нөкис қаласы жағдайында бийи, қарақат (смородина), лигуструм 3 жаста, ал қарамық, жыңғыл, жимолость қәлемшелери 2 жылдан кейин гүлlep-мийўелейди. Қарамық генератив фазаға кирген биринши жылдың өзінде ақ аз муғдарда мийўе береди. Хәр жыл өткен сайын мийўелердиң зүрәттилиги артады. Интродукция етилген өсимликлерде генератив ағзалардың раўажланыўының басланыўы еле мийўелер менен туқымларды береди деген сөз емес, соның менен бирге туқымланыўдың басланыўын анықламайды. Себеби тәбийий тарқалған ареалында түрдиң генератив фазаға кириў моментинен туқымланыўға шекемги дәуири узақ болмаўы мүмкин, ал интродукция етилген түрлерде ол созылып кетиўи ямаса улыўма туқымланыўы болмаўы да мүмкин.

Аналық өсимлик жасының туқым сапасына тәсири мәселеси хәзирги ўақытқа шекем шешилмей киятыр. Бир топар алымлар генеративлик фазаға биринши жыллары кирген түрлер сапалы туқым бермейди деп есапласа, екнши топардағы алымлар биринши мәртебе мийўелеген ағаш-путалы өсимликлерден алынған туқымларды пайдаланғанда одан жоқары сапалы нәллерди алыў мүмкиншилигин көрсетеди.

Бизлердиң Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлиминиң (ӨзР ИА ҚҚБ) ботаника бағында жүргизген тәжирийбемизде киши жастағы өсимликлерден жыйналған туқымларды егип алынған нәллер үлкен жастағы өсимликлерден жыйнап егип алынған нәллерге салыстырғанда бирқанша жақсы екенлигин көрсетти. Егилген алтай доланасы, қәдимги роза, беҳи, барбарис, қәдимги миндаль х.т.б. түрлердиң туқымларынан сапалы нәллер алынды.

Биринши жылы мийўелеген өсимликлердиң туқымынан алынған нәллер олар ушын басқаша сыртқы орталық жағдайында бирқанша шыдамлылық қасийетлери менен ажыралады. Солай етип, жақсы нәллер жетистириў ушын саў, жақсы раўажланған киши ямаса орташа жастағы өсимликлердиң туқымын жыйнаўымыз тийис.

Солай етип, Қубла Арал этирапы шөл районларында өсимликлерде күшли хаўа қурғақшылығы хэм жоқары температураға шыдамлылық беретугын өзгешеликлери байқалады. Өсиў дәуириниң тезлиги бәхәрде өтеди, фенологиялық фазалар мүддетлери алдыға жылжыйды хэм мийўелердиң писиўи тезлеседи.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Айтбаев К.А. Среднеазиатские виды саксаула. Автореф. канд. диссертации. Ташкент-1968. 20с.
2. Гурский А.В. Основные итоги интродукции древесных растений в СССР. Изд-во АН СССР. М.-Л., 1957. 303с.
3. Отонов Т.О. Вступление в генеративную фазу некоторых интродуцируемых растений в условиях Каракалпакии. «Вестник КК филиала АН УзССР». № 3, 1986. С.24-25
4. Отонов Т.О., Отонова Ф.Т., Оспанов А.Ж., Гроховатский И.А. Интродукция етилген өсимликлердиң өсиўи хэм раўажланыўына климатлық факторлардың тәсири. Мат-лы Межд.конф. «Устойчивое развитие Южного Приаралья». Нукус, 2011. С.54-55

4. Умарова А. Прогресс заманы ҳам оның раўажланыўында интеллектуал-инновацион искерликтин әҳмийети	215
5. Турекеева А.Ж. Үлкен песчанканың төллилиги ҳам көбейиў көрсеткиши	218
6. Турекеева А.Ж. Зарафшан, абдусамат ҳам қызылқум тоғай-қумлық қорықханаларына сыпатлама.....	220
7. Төрениязов Т.Ш. Мийўе бағлары агробиоценозында жәнликлердин роли.....	222
8. Төрениязова С.Е. Ғаўашадан нәл алыўда тәсир ететуғын абиотикалық факторлар үлеси.....	226
9. Төрениязова Л.Е. Бәхәр айларындағы хаўа температурасы өзгериўинин жәнликлер раўажланыўына тәсири.....	228
10. Kosimbetov P.G., Ospanova Z.S., Ionofor-fosfolipid ta'sirlesiwinde wortali'q pH-ma'nisinin' a'hmiyeti.....	230
11. Мираметова Н.П. Изучение механизмов адаптации организма детей в республике каракалпакстан к различным видам деятельности.....	234
12. Kudiyarova A.D., Ospanova Z.S., Kosimbetov P.G. Mi's ha'm nikeldin' 2,7-dinitrozo-1,8-dioksinaftalin -3,6-disulfokislota'g'a ta'siri.....	236
13. Kosnazarov K.K., Kosimbetov P.G., Durdibaeva R.K. Wo'siriletug'i'n regionlari'ni'n' topi'raq-klimatli'q sharayatlari'na baylanisli' soyani'n' da'nlerindegi aminokislotalardi' u'yreniw.....	239
14. Kosnazarov K.K., Kosimbetov P.G., Sultanov A.A. Qaraqalpaqstan Respublikasinda wo'sirilgen soya quramindag'i mineral zatlar.....	243
15. Камчиев А., Камалова С.А. Изучение информированности беременных женщин о последствиях анемии на развитие будущего ребенка.....	246
16. Турсынбаева Н., Камалова Г.Н. Показатели смертности как компонент оценки современных тенденций здоровья населения республики каракалпакстан.....	249
17. Исмаилов Д.У. Короткоротационные севообороты и водно-физические свойства почвы	251
18. Абдуллаева З., Сулайманова У., Кунназарова П. Значение микроэлементов в возникновении и течении близорукости у детей.....	254
19. Ажиниязова Ш.С., Утениязов К.К. Студентлердин органикалық химиядан билимлерин қәлиплестириўде өз бетинше жумыслардан пайдаланыў	257
20. Aytmuratov A. U'stirt ta'biyiy-geografiyalıq u'likesinin` ta'biyiy qazılma baylıqlarina sipatlama	259
21. Auevov Wo'. Qaraqalpaqstan respublikasi' mineral resurslari'nan paydalani'wdi'n` ta'biyatqa ta'siri.....	261
22. Баўетдинов Б. Ө. Гүзлик бийдайдың тийкарғы зыянкеслеринин биологиясы.....	263
23. Бекниязов А.Е., Абсаттарова В.К. Қорақалпоғистон республикасида аҳолининг гельминтоз билан касалланишини ўрганиш.....	266
24. Дауекеева Г.О., Турдымуратов Э.М., Бердимбетова Г.Е. Лигнины дурнишника обыкновенного (X. STRUMARIUM L.).....	270
25. Джуманиязова Д.Б., Жиёмуратова Г.К. Особенности становления репродуктивной системы и причины нарушения у подростков, проживающих в регионе приаралья.....	272
26. Сейтназарова О.М. Джумамуратова М.Ш. «Өндириллик акаба суўлардың физико-химиялық анализин өткерий (Қоңырат сода заводы мысалында)»	274
27. Ешмуратов Р.А. Stachys l. туркуми турларининг ишлатилиши ва аҳамияти.....	278
28. Jani'zakova B.A. Qaraqalpaqstanda qant la'blebisin.....	281
29. Хамитова А., Отенов Т.О. Қубла Арал жағдайында ағаш-путалы өсимликлердин гүллеў ҳам мийўелеўине климатлық факторлардың тәсири.....	283
30. Таумуратова Г.Н. Количественная оценка антропогенных загрязнителей на заболеваемость населения СД I типа в южном приаралье.....	285